

П.Ф. Вознюк
к.політ.н.,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК АРЕНА ГЕОПОЛІТИЧНОГО
СУПЕРНИЦТВА «КОНТИНЕНТАЛЬНОГО» СХОДУ І
«МОРСЬКОГО» ЗАХОДУ**

Подано загальний контекст взаємодії сухопутного та морського начал світової політики. Висвітлено вплив конкуренції глобального Суходолу і глобального Моря на геополітичну трансформацію пострадянського простору. Показано, що суперництво євроатлантичного та євразійського напрямів інтеграції на теренах екс-СРСР є виявом зіткнення різних географічно обумовлених типів цивілізації.

***Ключові слова:** геополітика, пострадянський простір, Гартленд, Рімленд.*

***The Post-Soviet Area as an Arena for the Geopolitical Rivalry between the
“Continental” East and the “Nautical” West***

The general context of the interaction between the Land and Sea principles of world politics is given in the article. The author highlights the influence of the competition between global Land and the global Sea on the geopolitical transformation of the post-Soviet area. It is shown that the rivalry between the Eurasian and Euro-Atlantic directions of integration on the territory of the ex-USSR is a manifestation of the collision between different geographically determined types of civilization.

***Key words:** geopolitics, post-Soviet area, Heartland, Rimland.*

Вивчення пострадянського простору як комплексного феномена вимагає використання різноманітних ракурсів аналізу та методологічних підходів. Адже і самий цей простір, і трансформаційні процеси в його межах мають складний, багатовимірний характер. Тому лише поєднання дослідницьких парадигм, звернення до міждисциплінарних галузей знання

дає змогу наблизитися до осягнення цілісної картини пострадянської динаміки, її рушійних сил та глобальної значущості.

Одним із найпоширеніших міждисциплінарних підходів до осмислення просторової проблематики є геополітичний. У його межах синтезуються надбання географії, політології, соціології, економічної теорії та низки спеціалізованіших суспільствознавчих дисциплін із метою соціополітичного аналізу геопросторових реалій. Специфічним предметом геополітики, на підставі якого вона виокремлюється нині у самостійний науковий напрям, є взаємодія великих просторових формацій, передусім закони організації контролю і гегемонії влади над простором. Тож історично розвиток геополітичних уявлень пов'язаний саме з формуванням крупних державно-політичних просторів: від ранньоімперських східних деспотій до колоніальних імперій та планетарних військово-політичних блоків Нового часу.

Утвердження геополітики як науки повсякчас ускладнювалося використанням геопросторової риторики в контексті експансіоністських зовнішньополітичних доктрин та загарбницьких воєн. Так, тяжкого «репутаційного» удару по геополітиці завдало мілітаристське викривлення популярної свого часу теорії життєвого простору, коли самозрозумілу конкуренцію націй за ресурси життя та розвитку фашистські ідеологи по суті звузили до аспекту воєнної експансії та територіальних загарбань. Нині не менш небезпечною є своєрідна «профанація» геополітики, використання її термінології для позначення та пояснення кон'юктурних подій, тенденцій, інтересів і зазіхань, далеких від фундаментальних закономірностей просторової архітектоники.

Поряд зі значною мірою дискредитованою теорією життєвого простору, в межах геополітики віддавна вибудовувалася т.зв. теорія планетарного дуалізму, котра виходить із аксіоми, що спонукою будь-якого розвитку завжди є боротьба. Відтак однією з актуальних проблем

наукового знання стає пошук тих первнів, конкурентна взаємодія котрих лежить в основі поступу сучасної людської цивілізації. У геополітичній картині світу такими антагоністами найчастіше виступають планетарний Суходіл і планетарне Море як особливі форми буття великих просторових спільнот. Протиставлення Моря та Суходолу є головним сюжетом класичної геополітики, періодично виходячи навіть за межі суто геостратегічних трактувань – як-от у відомій концепції «номосу землі» й «номосу моря» К. Шмітта [1].

Дослідниками розрізняються «континентальний» та «морський» типи державно-політичної організації – телурократія і таласократія відповідно. Телурократія зазвичай характеризується етатизмом, централізованим (нерідко автократичним) урядуванням, потужною бюрократією, усталеністю правової системи, консервативною суспільною свідомістю, переважанням промислового капіталу («реального сектору економіки»). Натомість сучасна таласократія назагал вирізняється тяжінням до дисперсності влади, динамізмом та гнучкістю права, ліберальнішим світоглядом, розвиненим торговельно-фінансовим сектором, сприйнятливістю до інновацій тощо. При цьому суходільні держави століттями домінували над морськими. Більшість фахівців вважає, що «море» стало рівнозначним опонентом «суходолу» порівняно недавно, з оформленням Голландської та Британської таласократій. Так чи так, у геополітиці «континентальний» тип найчастіше прямо співвідноситься з євразійським «Сходом», а «морський» – із західноєвропейським «Заходом».

На відміну від теорії життєвого простору, планетарний дуалізм упродовж ХХ ст. не лише не був ані найменшою мірою дискредитований, але й переконливо підтвердився практикою «холодної війни» 1946–1991 рр., коли телурократія ототожнювалась із СРСР, а таласократія – зі США. Цьому геополітичному вимірові міжнародних зв'язків та відносин

відповідала також гостра боротьба полярних ідеологій: радикального лібералізму – лібертаризму (М. Фрідман, Ф. Гаєк) і радянського марксизму-ленінізму. Отже геополітичний закон планетарного дуалізму немовби втілювався в актуальному протистоянні держав та народів у галузі світосприйняття і в реальному перерозподілі земної кулі на зони гегемонії та контролю з боку телурократії (СРСР) і таласократії (США).

Відтак, надалі лише зміцніло розуміння опозиції Моря та Суходолу як протистояння двох різних глобальних стратегій, здатних забезпечити своїм носіям перемогу і подальше панування. Відповідно панування націй Суходолу ґрунтується на засадах телурократії, а націй Моря – на засадах таласократії. Звідси планетарний дуалізм отримує підстави розглядатися як основний світосистемний феномен, вияв геополітичної та цивілізаційної поляризації світу як цілісності. Це форма соціальної взаємодії, що заявляє про себе одразу на двох рівнях: власне геополітичному (Суходіл – Море) й цивілізаційному (Схід – Захід). З одного боку, дуалізм геополітичного простору, де існує та розвивається світова система, формує людську практику, з іншого – цивілізаційна діяльність людини конструює та відтворює планетарний дуалізм у світовій системі [2, с. 12–15].

Роль внутрішньої Євразії як «генератора» історії, а отже й еволюції світової системи обґрунтував ще британський геополітик Г. Дж. Маккіндер у своїй теорії «Гартленда» – «серцевинної землі» (англ. Heartland), довкола якої начебто обертається весь історичний процес останніх тисячоліть [3], зрештою сформулювавши знамениту максиму: «Світом керує той, хто керує Світовим островом (тобто Старим Світом, Афroeвразією – П. В.); Світовим островом керує той, хто керує Гартлендом; Гартлендом командує той, хто володіє Східною Європою». Хоча теорія «Гартленду» далеко не одразу набула популярності поза межами географічних кіл, сьогодні вона

так чи інакше впливає на формування зовнішньої політики низки найбільших держав світу, зокрема й путінської Росії.

Розвиваючи погляди Маккіндера, американський геополітик Н. Спайкмен висунув концепцію «Рімленда» – півкола країн і регіонів, розташованих між Гартлендом і океанічними країнами Маккіндерового «зовнішнього півмісяця» (Америка, Тропічна Африка, Австралія та Океанія). До Рімленда Спайкмен зараховував держави Західної Європи, Середнього Сходу, Південно-Західної Азії, Китаю та Далекого Сходу разом із Британськими і Японськими островами. Країни цієї «дуги», порівняно з Гартлендом, володіли більшими людськими й промисловими ресурсами, як сухопутною, так і морською могутністю. Спайкмен розглядав Рімленд як регіон, що виконує роль великої буферної зони між Морською і Суходільною силами і який має боронитися від них обох. На підтвердження цієї тези він наводив приклади Першої Французької імперії, Німецької імперії і нацистської Німеччини як країн, що походили з Рімленду і ледь не стали світовими гегемонами.

За Спайкменом, Гартленд практично відповідає території Радянського Союзу та Монголії – за винятком крайніх західних (Прибалтика) та східних (притихоокеанські райони Далекого Сходу) частин СРСР. Саме Рімленд, а не Гартленд, відіграє ключову роль у світовій геополітиці й у впливі на Євразію. Спайкмен трансформував наведений вище імператив Маккіндера: «Хто контролює Рімленд, той панує над Євразією; хто панує над Євразією, той контролює долю світу». Тож забезпечення контролю за цими переважно прибережними регіонами й мало бути головним завданням американської зовнішньої політики. На практиці це виявилось у створенні на теренах Рімленда проамериканських військово-політичних блоків НАТО, СЕНТО, СЕАТО, що вони немов би зусібіч оточували Гартленд. Також у часи Холодної війни в рамках

доктрини «стримування» мірою можливості по периметру радянських кордонів розташовувалася мережа військових баз США – дугою від Середземномор'я до Індокитаю. Прикінцева поразка Москви у «холодному» протистоянні із Заходом дає підстави вважати успішним застосування такої стратегії «стримування» і «здушення» з опертям на океанічні простори та узбережжя проти переважно суходільної наддержави.

Крах СРСР означав руйнування біполярного світу через занепад континентального полюсу сили та перетворення окремих його частин на нестабільні «високоентропійні регіони» (за С. Коеном). Неважко помітити, що територіально пострадянський простір значною мірою збігається із Гартлендом класичної західної геополітики, послідовниками багатьох ідей якої є сучасні теоретики З. Бжезінський, Г. Кіссінджер, С. Гантінгтон.

Нині обшири Євразійського материка вже традиційно являють собою як ареал існування міцних автократичних режимів, так і глобально значущу зону турбулентності, де вирішується доля цивілізації. Недивно, що саме з розвитком подій на пострадянському просторі деякі автори пов'язують свої очікування «геополітичної революції», котра має – ні більше, ні менше – «повалити владу Заходу й утвердити глобальне панування Сходу та новий соціальний порядок» [4].

Відповідно, євразійська інтеграція на пострадянському просторі (ШОС, ЄЕП, ОДКБ, Митний союз, ЄАЕС) відбувається в геополітичній логіці та цивілізаційно-ціннісному контексті «східного» глобального Суходолу, а євроатлантична інтеграція (НАТО, ЄС, регіональні ініціативи ГУАМ, «Співдружність демократичного вибору» тощо) – в логіці та контексті «західного» глобального Моря.

Полеми геополітичної гри є і територія самої залишкового ядра колишньої радянської наддержави – Російської Федерації. Для Заходу (у його вузькому, англо-саксонському, власне «морському» розумінні)

російські терени стратегічно важливі в світлі ескалації глобального протистояння з Китаєм. Окрім численних спроб сформувати потенційно антикитайську коаліцію з участю Москви, свого часу (у 1990-і) окремі американські та британські експерти навіть пропонували урядові США викупити приблизно 2/3 азіатської території Росії (західніше Єнісея, тобто прямо на північ від Китаю) за 3 трлн дол. [5]. Це було актуально й в умовах демографічного тиску на контрольовану РФ східну ділянку Рімленда [6].

Проте сьогодні дедалі реальнішим стає оформлення китайсько-російського стратегічного альянсу. Вочевидь саме він уособлюватиме континентальну потугу в актуальній глобальній політиці. Геополітичною відповіддю планетарного Моря з необхідністю стане не так потенційне розширення НАТО, як формування системи міждержавних союзів з метою стримування Москви та Пекіна – з-поміж іншого й на пострадянському просторі.

Отже, попри всю ерозію початкового змісту концептів «глобальний Суходіл» та «глобальне Море», вони залишаються значущими як антагоністи світоглядні, як певні протилежні один одному сталі соціоментальні комплекси. Відтак цивілізаційне протистояння між ними щоразу виявляється і в сфері міжнародних відносин та геополітики. Тож суперництво «континентального» Сходу та «морського» Заходу дотепер є суттєвим чинником геополітичних трансформацій у світі загалом і на пострадянському просторі зокрема.

Використані джерела та література:

1. Див.: Шмитт К. Номос землі в праві народів *jus publicum Europaeum* / Пер. с нем. К. Лощевського, Ю. Коринця; под ред. Д. Кузницька. Санкт-Петербург, «Владимир Даль», 2008. 670 с.

2. Кудряченко А. І. Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. Київ: МАУП, 2004. 296 с.
3. Маккиндер Х. Дж. «Географическая ось истории» / Пер. с англ. М. А. Тимофеева. *Политические исследования*. 1995. № 4. С. 162-169.
4. Шепелев М. Что нас ждет в 2013 году? *2000: Еженедельник*. 2006. 2-8 июня. С. 21.
5. Не купить ли нам Сибирь? / Пер. и коммент. Т. Филипповой. *Родина*. 2000. № 5. С. 6-9.
6. Цюрупа А. И. Аляска, Камчатка и Сибирь в геополитическом ареале. *Политические исследования*. 1998. № 2. С. 83-87.